

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І НАУКОВА БІОГРАФІЯ ПРОФЕСОРА ВАСИЛЯ АНДРІЙОВИЧА НЕЗАБИТОВСЬКОГО

В цій статті аналізується міжнародно-правові погляди одного з найвідоміших вітчизняних юристів-міжнародників, професора міжнародного права Університету Святого Володимира Василя Андрійовича Незабитовського (1824–1883).

Ключові слова: історія міжнародного права, історія науки міжнародного права, В. А. Незабитовський.

В этой статье анализируются международно-правовые взгляды одного из наиболее известных отечественных юристов-международников, профессора международного права Университета Святого Владимира Василия Андреевича Незабитовского (1824–1883).

Ключевые слова: история международного права, история науки международного права, В. А. Незабитовский.

This article is devoted to analysis of international-legal thoughts of one of the most well-known domestic lawyers in the sphere of international law, professor of St. Volodymyr University Vasilii Andreevich Nezabityovsky (1824–1883).

Key words: history of international law, history of the science of international law, Nezabityovsky V. A.

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, який був заснований ще у 1833 р. як Університет Святого Володимира, має давні традиції дослідження найважливіших проблем міжнародного права. Одним з тих, хто стояв біля витоків вітчизняної міжнародно-правової доктрини, був професор Василь Андрійович Незабитовський (1824–1883), який протягом тридцяти років займав кафедру міжнародного (загальнонародного) права у цьому університеті. Він, безперечно, був одним з найяскравіших представників юридичної думки Російської імперії. Професор кафедри державного права Університету Святого Володимира О. В. Романович-Славатинський, характеризуючи свого колегу, писав, що «в природі його горіла священна іскра того божественного таланту, який складає долю небагатьох обраних»¹, а відомий дослідник історії міжнародного права академік ВУАН В. Е. Грабар вважав, що «за талантами своїми йому не було рівних серед російських міжнародників»². Наступник В. А. Незабитовського по кафедрі загальнонародного права О. О. Ейхельман вважав його «найглибшим мислителем в науці міжнародного права»³. В історії вітчизняної та світової науки міжнародного права прізвище В. А. Незабитовського відоме головним чином завдяки тому, що він перший висунув концепцію юридичної природи території, згідно з якою територія є не річчю, якою володіє держава, а просторовою межею дії державної влади, хоча слід зазначити, що його внесок у розвиток науки міжнародного права цим далеко не обмежується. Наукову біографію В. А. Незабитовського вперше почав досліджувати О. В. Романович-Славатинський, який підготував до друку зібрання творів Незабитовського, доповнивши його ґрунтовним нарисом про життя та науково-викладацьку діяльність Василя Андрійовича, а також підготував матеріал для біографічного нарису про вченого у «Біографічному словнику професорів та викладачів Імператорського університету Святого Володимира»⁴. Надзвичайно високу оцінку наукової діяльності В. А. Незабитовського дав Ф. І. Кожевников, зазначивши у своїй фундаментальній праці «Російська держава та міжнародне право (до ХХ сторіччя)», що «заслуга його перед наукою міжнародного права достатньо оцінена навіть у вітчизняній літературі»⁵. Міжнародно-правові погляди В. А. Незабитовського досліджували такі вчені, як В. Е. Грабар⁶, Н. М. Ульянова та Ю. Я. Баскін⁷, Л. Г. Заблоцька⁸. Радянські юристи-міжнародники, зокрема Ю. Г. Барсегов⁹ та Б. М. Клименко¹⁰, наголошували, що просторова концепція території була вперше висунута В. А. Незабитовським, але детально не аналізували його погляди. На жаль, в іноземній міжнародно-правовій літературі наукова діяльність В. А. Незабитовського, як правило, навіть не згадується. Одним з небагатьох винятків, є праця польського юриста-міжнародника М. Ляхса «Вчитель в міжнародному праві»¹¹. У працях сучасних українських міжнародників О. О. Мережка¹² та А. І. Дмитрієва¹³ присвячених загальній історії міжнародно-правових вчень та міжнародного права, також міститься огляд міжнародно-правового вчення В. А. Незабитовського. Автор цієї статті досліджував наукову біографію вченого як самостійно, так і у співавторстві з В. Н. Денисовим¹⁴. Метою даної публікації є комплексний аналіз наукової біографії та міжнародно-правової спадщини В. А. Незабитовського та дослідження його поглядів на основні питання міжнародного права.

Василь Андрійович Незабитовський народився 31 січня 1824 р. у м. Радомишлі Київської губернії (нині це районний центр Житомирської області) у родині дрібного канцелярського службовця. Навчався у 2-й київській гімназії та на юридичному факультеті Університету Святого Володимира, який закінчив у 1846 р. зі ступенем кандидата прав. Як зазначає О. В. Романович-Славатинський, вагомих вплив на формування його наукового світогляду мали лекції таких блискучих вчених, як К. О. Неволін, С. О. Богородський, М. Д. Іванишев, під керівництвом яких «старанний та обдарований Незабитовський набув найгрунтовніших знань з усіх частин науки права та російського законодавства – знання, якими він завжди відрізнявся і в подальшому, будучи справжнім енциклопедистом юридичних і політичних наук»¹⁵. Після закінчення університету він у 1846–1848 рр. працював у цивільній палаті Київського окружного суду. Але кар'єра чиновника не приваблювала талановитого юнака, і у 1848 р. В. А. Незабитовський став вчителем законознавства у 2-й київській гімназії, тій самій гімназії, в якій нещодавно навчався сам. У 1850 р. В. А. Незабитовський зайняв кафедру законів казенного управління Ніжинського ліцею князя Безбородька, на якій пропрацював до 1853 р. У Ніжині В. А. Незабитовський займався дослідженнями головним чином у галузі історії вітчизняного фінансового права і написав з цих питань дві цінні для свого часу праці, які вперше були опубліковані лише після смерті вченого. Це – магістерська дисертація «Про податну систему в Московській державі з часу встановлення єдинокоронавності до введення подушного окладу Петром Великим» та академічна промова «Нарис системи казенних доходів Росії з часу імператора Петра Великого до кінчини імператриці Катерини II».

Отримавши ступінь магістра державного права, В. А. Незабитовський у 1853 р. перейшов у званні ад'юнкта на кафедру загальнонародного правознавства юридичного факультету Університету Святого Володимира. О. В. Романович-Славатинський пояснює це рішення тим, що ця кафедра була єдиною вакантною в університеті, а В. А. Незабитовський прагнув замінити більш вузьку ліцейську діяльність на більш широку університетську, хоча загалом він більше бажав займатися російським правом, а до міжнародного права завжди ставився з певним скепсисом¹⁶. Можливо, це дійсно так, але в особі В. А. Незабитовського наука міжнародного права отримала блискучого фахівця, якій зробив помітний внесок у розвиток насамперед теорії міжнародного права. У 1858 р. він стає екстраординарним професором кафедри загальнонародного правознавства і на півтора року вирушає у наукове відрядження до Німеччини, Франції, Англії, Бельгії та Швейцарії. Повернувшись із відрядження, він у 1862 р. захистив на юридичному факультеті докторську дисертацію з політичних наук «Вчення публіцистів про міждержавне володіння», працю над якою розпочав ще до поїздки за кордон. Після захисту докторської дисертації у 1863 р. він був обраний ординарним професором і після цього займав кафедру загальнонародного права до самої своєї смерті. Все своє життя він присвятив науці та рідному університетові. В. А. Незабитовський тричі був деканом юридичного факультету університету (у 1863–1865, 1870–1873, 1876–1879 рр.), у 1865–1867 рр. був проректором університету, двічі обирався університетським

суддею. Крім міжнародного права, він викладав також фінансове право, великим знавцем якого він був.

Серед теоретичних праць В. А. Незабитовського найважливіше місце безперечно, займає його докторська дисертація «Вчення публіцистів про міждержавне володіння»¹⁷. Ця, хоча й порівняно невелика за обсягом (трохи більше 40 сторінок), але надзвичайно глибока за змістом праця присвячена міжнародно-правовим проблемам території. На думку Л. Г. Заблоцької, ця дисертація «має служити взірцем наукової праці в галузі теорії права»¹⁸. В. А. Незабитовський пов'язував виникнення науки міждержавного правознавства (тобто міжнародного права) з утвердженням засади самостійності держав у Європі, що відбулося в середині XVII сторіччя і знайшло відображення у Вестфальському мирному договорі 1648 р. «Хоча з XVII сторіччя колишні зв'язки між європейськими народами не тільки не припинялися, а ставали все тіснішими й тіснішими; хоча і в політичному відношенні європейські держави вважали і вважають себе членами одного вищого цілого, однієї політичної системи, а проте з часу Вестфальського миру ідея самостійності держав становила основний закон міжнародних відносин»¹⁹, – зазначає він. Відповідно і завданням науки міжнародного права було вказати, що є правдою, а що неправдою у взаємовідносинах між державами. В. А. Незабитовський, розглядаючи в якості основних етапів розвитку науки міжнародного права два напрями – теоретичний (панував у XVII–XVIII ст.) і позитивний (став панівним починаючи з кінця XVIII ст.) пише, що публіцисти теоретики намагалися визначити, якими, відповідно до ідеї права, повинні бути, а позитивісти – якими насправді є відносини між державами»²⁰. Але В. А. Незабитовський стверджував, що, захопившись ідеєю самостійності держав, вчені – прихильники як теоретичного, так і позитивістського напрямів, – зовсім залишили поза увагою думку про загальнонародний союз. Він наголошує на тому, що «є права, які належать людині незалежно від держави. Користування цими правами не припиняється і в союзі державному. Відтак розвивається союз, незалежний від союзу політичного. Ці права можна назвати загальнонародними, а цей союз – загальнонародним союзом»²¹. Отже, вчений розрізняв право міждержавне і право загальнонародне і наполягав на необхідності їх чіткого розмежування. Іншим важливим завданням для науки міжнародного права він вважав необхідність її очищення від усього того, що не відповідає сутності відносин між державами і поставив завданням своєї докторської дисертації зробити це у тій сфері, що стосується міждержавного володіння – тобто проблем території, якщо слововласники сучасною мовою. Тут варто зазначити, що в середині XIX ст. в доктрині міжнародного права безмежно панувала так звана «об'єктна концепція державної території», відповідно до якої територія – це або об'єкт влади монарха, або об'єкт влади нації в цілому. Незважаючи на те, що перша інтерпретація цієї теорії базувалася на феодалних уявленнях, а друга була породжена Великою Французькою революцією, обидва ці підходи базувалися на одній юридичній конструкції – отождненні територіального верховенства з власністю на територію, тобто виходили з цивільно-правових засад. В. А. Незабитовський виступив проти механічного перенесення цивільно-правових кон-

цепцій у науку міжнародного права. Проаналізувавши величезну кількість доктринальних джерел, починаючи від праць Гуго Гроція та Альберіко Джентілі і закінчуючи сучасними йому юристами-міжнародниками, В. А. Незабитовський висунув принципово нову концепцію території, відповідно до якої «територія не річ, якою володіє держава, але простір, в межах якого державна влада держави існує і діє. Це державна область, округ, межа державної влади. Держава володарює в межах території, але не над територією, і територія не предмет, а межа державної влади»²². Саме такий підхід в подальшому набув розвитку і визнання в теорії та практиці міжнародного права.

Серед інших наукових праць В. А. Незабитовського на особливу увагу заслуговує його університетська промова від 30 серпня 1861 р. «Міжнародні звичаї під час війни»²³, присвячена вічній для науки міжнародного права проблемі – проблемі забезпечення мирних відносин між державами. В своїй блискучій промові вчений виступає як рішучий супротивник війни і палкий захисник ідеї миру: «Що таке війна? Володарювання сили. До чого повинно вести просвітництво? До володарювання права. Але будь-кому відомо, що сила – не право»²⁴. Хоча розвиток міжнародно-правової регламентації воєнних дій приводить до істотного пом'якшення форм війни, з подальшим вдосконаленням технічних засобів та збільшенням кількості армій і флотів війна стає все кровопролитнішою. «Таким чином, держави рухаються у чарівному колі, з якого немає виходу. Кількість військ і засоби їх дії змінюються; співвідношення сил залишається таким самим... Тому, якщо теперішні битви вже надміру кровопролитні, то майбутні, з усією ймовірністю, будуть ще кровопролитніші»²⁵. В. А. Незабитовський рішуче засуджує також різного роду реквізиції та контрибуції, які так часто мають місце на війні, та сваволу морської війни, яка, за його словами «ще й тепер живо нагадує наскоки норманів»²⁶. Хід його міркувань такий: оскільки війна є боротьбою між державами, то коли вони завдають ударів одна одній, це справедливо. Однак під час морської війни паралізується морська торгівля супротивника і удари завдаються головним чином по інтересах приватних осіб, зокрема і підданих нейтральних держав. Як людину з яскраво вираженими ліберальними переконаннями, В. А. Незабитовського особливо обурює той факт, що морська блокада (яка, за його висловом, є ніщо інше як грабiж) становить порушення недоторканності приватної власності. На його думку, є два способи, за допомогою яких можна обмежити межі війни: зменшення кількості війська та заборона морської блокади. Але, продовжує він, на практиці зробити це досить проблематично, оскільки держави навряд чи відмовляться від свого права збільшувати кількість збройних сил і погодяться заборонити морську блокаду, яка є найефективнішим засобом ведення морської війни. Але «якщо війна завжди залишається війною, це ще не означає, що вона завжди залишається»²⁷, наголошував В. А. Незабитовський. Реалізація ідей поступового обмеження війни, а з часом – і остаточної її заборони як засобу вирішення міждержавних спорів, сприятимуть успіхи просвітництва та розвитку промисловості і торгівлі, а також усвідомлення всіма державами того факту, що не можна заподіювати шкоду супротивникові, не зачіпаючи інтересів держав, які не беруть участі у війні. Завершуючи свою промову, В. А. Не-

забитовський зазначав, що, «можливо, недалекоий той час, коли і мрія постійного миру стане реальністю. Захоплюватися не варто, але безсумнівно, що просвітництво веде і приведе нас до миру»²⁸.

Викладаючи багато років свій оригінальний курс міжнародного права, він так і не надрукував його, оскільки, як зауважує його біограф О. В. Романович-Славатинський, «друкуватися він страшенно не любив і друкував тільки те, що було необхідно: докторську дисертацію, академічну промову, факультетські рецензії»²⁹. Але у 1868 р. один з його учнів видав літографським способом курс лекцій В. А. Незабитовського з міжнародного права³⁰, завдяки чому ми маємо змогу ознайомитися з поглядами вченого на основні питання міжнародного права. На думку В. А. Незабитовського, міжнародне право поділяється на право міждержавне, яке регулює взаємні відносини держав як політичних одиниць, та право загальнонародське (або загальнонародне), яке є загальногромадянським правом усіх людей, пов'язаних загальним звичаєм, незалежно від політичного поділу їх за державами³¹. Джерелами міжнародного права у нього виступають лише міжнародний договір та міжнародний звичай, в основу яких покладена воля незалежних одна від одної держав. У питанні про сферу дії міжнародного права вчений проти обмеження сфери дії міжнародного права тільки «цивілізованими державами», але реалії тогочасного міжнародно-правового життя змушують його визнати той факт, що сучасне йому позитивне міжнародне право поки що не охоплює своєю дією всі держави світу і це є його вадою. В. А. Незабитовський рішуче наполягав на тому, що єдиним суб'єктом міжнародного права є держава, послідовно захищав принцип рівності держав, а у питанні міжнародно-правового визнання був прихильником декларативної теорії³².

У колі наукових інтересів В. А. Незабитовського перебувала й така важлива і актуальна проблема, як кодифікація міжнародного права, що її він торкнувся у своїй публічній лекції, присвяченій відомому проєктові кодифікації міжнародного права американського юриста Девіда Додлей Філда³³. Нагадаємо, що відомий американський юрист Д. Д. Філд (1805–1899) у 1872 р. запропонував повний проєкт міжнародного статуту, прийняття державами якого дало б можливість раз і назавжди встановити систему загальнообов'язкових правил, які б визначали відносини між незалежними державами. Д. Д. Філд пропонував радикальне скорочення постійних армій та створення системи мирного розв'язання міжнародних спорів, що мало б сприяти істотному зменшенню кількості війн. Зокрема, передбачалося, що в тому випадку, якщо між державами виникне спір, незадоволена держава повинна зробити заяву, в якій має чітко висловити свої претензії, і ця заява не може бути залишена без відповіді. Якщо держави не зможуть врегулювати свої взаємовідносини шляхом переговорів, то створюється примирювальна комісія у складі 5 членів від кожної держави, яка бере участь у вирішенні спору. В тому випадку, якщо і це не дасть результату, створюється міжнародний суд, рішення якого є остаточним і не підлягає перегляду. Але проєкт не передбачав ніякої процедури примусового виконання рішень міжнародного суду, а лише передбачав право сторони, яка виграла справу, оголосити війну іншій, в тому випадку, якщо вона відмовляється виконати судове рішення. Інші держави мають право, але ніяким чи-

ном не зобов'язані, допомагати їй в цьому. Отже, проект мав своєю метою не повну заборону війни, а лише зменшення кількості війн. Аналізуючи проект Д. Д. Філда, який він назвав «видатною працею»³⁴ і в цілому дуже високо оцінив, В. А. Незабитовський, однак, звернув увагу на складність і тривалість процесу кодифікації основних засад міжнародного права. «Мені зрозумілі намагання запровадити міжнародний суд. Суд можливий без управи і позитивного закону: для суду є готовий закон в природному почутті справедливості. Але складання статуту міжнародного, і до того ж статуту повного, нині вважаю справою неможливою»³⁵, – наголосив він.

Про різноманітність наукових інтересів В. А. Незабитовського, його високу ерудицію свідчить те, що він рецензував дисертації і виступав по них опонентом не лише на своїй кафедрі (дисертації князя М. Р. Кантакузіна-Сперанського, О. О. Ейхельмана, В. П. Даневського), а й на інших кафедрах – енциклопедії права (дисертація М. К. Ренненкамфа), кримінального права (дисертація О. Ф. Кістяківського), історії російського права (дисертації В. В. Сокольського, О. В. Романовича-Славатинського, М. Д. Затиркевича). Як зауважує О. В. Романович-Славатинський, «що стосується праць, які залишилися після нього, то вони далеко не відповідають багатству і змістовності його розумового, наукового життя та різноманітності його знань»³⁶ і взагалі «він завжди більше мислив, ніж писав»³⁷. Помер В. А. Незабитовський 14 червня 1883 р. в Києві в самому розквіті творчих сил від тяжкої хвороби.

Підсумовуючи, можна зазначити, що професор В. А. Незабитовський, поставив викладання і вивчення міжнародного права в Університеті Святого Володимира на небачену висоту. Разом зі своїм вчителем К. О. Неволіним він є фундатором київської школи міжнародного права – однієї з найяскравіших у міжнародно-правовій науці Російської імперії. Він зробив вагомий внесок в розвиток теорії міжнародного права, а вперше висунута ним просторова концепція юридичної природи території є домінуючою у сучасній юридичній літературі. Характеризуючи його загальнотеоретичні погляди Незабитовського, можна стверджувати, що він більше схиляється до історико-позитивістського напрямку міжнародно-правової доктрини, хоча в його міркуваннях про загальнонародний союз, загальнонародне право та природні права людини яскраво простежується вплив школи природного права.

1. *Романович-Славатинский А. В.* Очерк о В. А. Незабитовском // Наука международного права в университете Святого Володимира: В 2 т. Том 1: В. А. Незабитовський, М. К. Ренненкамф, Р. І. Базінер / Упорядники О. В. Задорожній, В. А. Короткий. – К., 2004. – С. 15. 2. *Грабарь В. Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). – М., 2005. – С. 432. 3. *Эйхельман О.* Хрестоматия русского международного права. – Ч. 1. – К, 1887. – С. XI. 4. *Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Святого Владимира.* Под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 469–476. 5. *Кожевников Ф. И.* Русское государство и международное право (до XX века). – М., 2006. – С. 143. 6. *Грабарь В. Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). – М., 2005. – С. 432–434. 7. *Ульянова Н. Н., Баскин Ю. Я.* Василий Андреевич Незабитовский как международник: К 140-летию со дня рождения (1824–1964) // Советский ежегодник

международного права 1963. – М., 1965. – 335–343. **8.** *Заблюцька Л.* Розвиток науки міжнародного права вченими Університету Св. Володимира // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 1993. – С. 117–134. **9.** *Барсегов Ю. Г.* Территория в международном праве. – М., 1958. – С. 23. **10.** *Клименко Б. М.* Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права. – М., 1974. – С. 30. **11.** *M. Lachs* The Teacher in International Law. Dordrecht / Boston / Lancaster, 1987, p. 82. **12.** *Мережко А. А.* История международно-правовых учений. – К., 2006. – С. 319–321. **13.** *Дмитрієв А. І., Дмитрієва Ю. А., Задорожній О. В.* Історія міжнародного права. – К., 2008. – С. 225–226. **14.** *Савчук К. О.* Незабитовський В.А. // Юридична енциклопедія. – Т. 4. – К., 2002. – С. 122–123; *Денисов В. Н., Савчук К. О.* Незабитовський Василь Андрійович // Антологія української юридичної думки. Том 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. редактор В. Н. Денисов. – К., 2004. – С. 109–111. **15.** *Романович-Славатинський А. В.* Очерк о В.А. Незабитовском // Наука міжнародного права в університеті Святого Володимира: В 2 т. Том 1: В. А. Незабитовський, М. К. Ренненкамф, Р. І Базінер / Упорядники О. В. Задорожній, В. А. Короткий. – К., 2004. – С. 11. **16.** Там само. – С. 12–13. **17.** *Незабитовський В. А.* Учение публицистов о междугосударственном владении // Антологія української юридичної думки. Том 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. редактор В. Н. Денисов. – К., 2004. – С. 145–186. **18.** *Заблюцька Л.* Розвиток науки міжнародного права вченими Університету Св. Володимира // Український часопис міжнародного права. – 1993. – № 1. – С. 119. **19.** *Незабитовський В. А.* Учение публицистов о междугосударственном владении // Антологія української юридичної думки. Том 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; Відп. редактор В. Н. Денисов. – К., 2004. – С. 146. **20.** Там само. – С. 146. **21.** Там само. – С. 149. **22.** Там само. – С. 180. **23.** *Незабитовський В. А.* Международные обычаи во время войны // Антологія української юридичної думки. Том 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; Відп. редактор В. Н. Денисов. – К., 2004. – С. 112–126. **24.** Там само. – С. 112. **25.** Там само. – С. 116. **26.** Там само. – С. 119. **27.** Там само. – С. 125. **28.** Там само. – С. 126. **29.** *Романович-Славатинський А. В.* Очерк о В.А. Незабитовском // Наука міжнародного права в університеті Святого Володимира: В 2 т. Том 1: В. А. Незабитовський, М. К. Ренненкамф, Р. І Базінер / Упорядники О. В. Задорожній, В. А. Короткий. – К., 2004. – С. 16. **30.** *Див. Ульянова Н. Н., Баскин Ю. Я.* Василий Андреевич Незабитовский как международник. К 140-летию со дня рождения (1824–1964) // Советский ежегодник международного права 1963. – М., 1965. – С. 337. **31.** Там само. – С. 337. **32.** Там само. – С. 338–339. **33.** *Незабитовський В. А.* Новейшие проекты международного устава // Антологія української юридичної думки. Том 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; Відп. редактор В.Н. Денисов. – К., 2004. – С. 127–144. **34.** Там само. – С. 132. **35.** Там само. – С. 144. **36.** Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Святого Владимира / Под ред. В. С. Иконникова. – К., 1884. – С. 469–475. **37.** Там само. – С. 473.